

ПРОГРАМИ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ОПТИМІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ПЕРЕДШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (1905 – 1917 рр.)

Т.М.Степанова

(докторант, Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського)

У статті аналізується зміст освітньої діяльності дошкільних закладів в Україні на початку ХХ століття в період становлення вітчизняної дошкільної педагогіки. Показано вплив соціальних і політичних процесів на розвиток педагогічної думки в державі та культурний розвиток суспільства, використання ідей різноманітних педагогічних течій у програмах розвитку особистості дитини в дитячому садку.

В статье анализируется содержание образовательной деятельности дошкольных учреждений в Украине в начале ХХ столетия в период становления отечественной дошкольной педагогики. Показано влияние социальных и политических условий на развитие педагогической мысли в государстве и культурное развитие общества, использование идей разнообразных педагогических течений в программах развития личности ребенка в детском саду.

Розвиток дошкільної педагогіки і змісту передшкільної освіти, зокрема, пов'язаний з іменами таких відомих педагогів, науковців, як Н.Крупська, Т.Лубенець, С.Русова, А.Симонович, Є.Тихеева, К.Ушинський, С.Шацький, Л.Шлегер та ін.

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. почалося становлення вітчизняної дошкільної педагогіки. Зароджувалися окремі напрями досліджень: у працях К.Ушинського – про навчання дітей рідної мови; статтях Є. Михеевої – про взаємозв'язок у розвитку мовлення й мислення; роботі Л.Шлегер – про засоби навчання для розвитку творчості й пізнавальної активності; працях С.Шацького – про методи й прийоми навчання й виховання в дитячих освітньо-виховних закладах для дітей трудящих (1, 216).

На зламі ХІХ – ХХ ст. у зв'язку з поглибленням невідповідності між освітнім рівнем населення й потребами промислового, соціально-економічного розвитку країни прогресивна педагогічна громадськість обговорювала проекти реформування системи освіти в цілому й окремих її ланок, зокрема дошкільної. Під радикальні зміни потрапили майже всі аспекти діяльності освітніх закладів: структура, зміст освіти, форми й методи навчання. Основна увага зверталася на стимулювання пізнавальної активності й розвиток творчого мислення учнів. Здійснювалися експериментальні дослідження з формування особистості школяра засобами навчання. Обговорюючи можливості створення національної школи й уболіваючи за її становлення, педагоги (Г.Вессель, В.Водовозов, Б.Грінченко, М.Корф, К.Ушинський та ін.) водночас не цуралися й світового досвіду щодо виховання й навчання дітей, підготовки їх до навчання у школі.

Метою статті є розкриття змісту освітньої діяльності в дитячих садках на початку ХХ століття та аналіз різних течій педагогічної думки того часу щодо теорії змісту освіти, зокрема в галузі дошкільного виховання в Україні.

Економічний розвиток держави, розширення соціальної структури населення, швидке зростання кількості робітників, їх висока концентрація у промислових центрах й одночасне послаблення зв'язків із селом, родинним вихованням стали причиною недоглянутості великої кількості дітей міського пролетаріату. Ця тенденція була притаманна більшості європейських держав, натомість завдяки прогресивним діям їх урядів там раніше почали шукати вихід із скрутною ситуації. Приклад більш розвинутих сусідніх держав дав поштовх до організації дитячих установ і проведення в них освітньої діяльності за існуючими на той час методиками роботи Ф.Фребеля і М.Монтессорі: «Дійшли думки за прикладом інших освітніх держав

влаштувати так звані дитячі садки, які в Німеччині, Франції існують у кожному маленькому містечку під назвою «Kindergarten», де знаходять притулок і навіть харчування маленькі діти робочих у віці від 3 до 7 років, тобто до того часу, коли можна посилати їх у школи. І в нас стали влаштовувати такі дитячі садки, але в них переважно діти батьків, які можуть вносити хоча б невелику платню. Та лише нещодавно виникло два дитячих садки для дітей робочого народу. За власною ініціативою дітей надходить більше, ніж вони можуть прийняти» (5).

19 вересня 1903 р. Управління Київського Навчального Округу на основі постанови Попечительської Ради, що засідала 6.09.1903 р., міщанці Ользі-Єлизаветі-Августі Готфрїтовні Бетхер, євангелісько-лютеранського сповідування, яка має звання приватної початкової вчительки, було видано Свідоцтво про дозвіл відкрити в м. Києві дитячий садок за умови дотримання правил, викладених у ст. 3712 – 3741 ч. I, т. XI св. закону видання 1893 року, при цьому наголошувалося, що у випадку закриття дитячого садка необхідно негайно повідомити Управління навчального округу (О. Бетхер проживала в м. Києві по Михайлівській вулиці в будинку № 24, кв. 16) (3).

Зазначена тенденція до збільшення кількості освітніх і культурних закладів різних видів і типів була притаманна всім промисловим центрам, натомість цей процес відбувався настільки повільно, що завершення переходу до загальної початкової освіти передбачалося на кінець ХХ століття.

Важливим чинником прогресуючого розвитку народної освіти на межі ХІХ – ХХ століть був визвольний рух народних мас. За умов демократичного піднесення розгорталася діяльність різних педагогічних товариств, комітетів, комісій з питань народної освіти. Суспільно-педагогічний рух супроводжувався появою нових форм освіти й просвіти, що були вільні від догматичних канонів офіційної педагогіки. Усе це знайшло відображення в розвитку педагогічної думки, відбилося на уявленнях про місце освітніх закладів у культурному розвитку суспільства та відповідність системи освіти існуючим соціальним умовам.

За таких умов у 1899 році в Києві було створено першу спілку народних дитячих садків. До складу її ради увійшли: Ю.Карпинська, Ланге, Щербина, Т.Лубенець, Забело, Науменко, Шереметьєв, Шефтель. Кандидатами стали: Розов, Омелюта, Борисенко і священник Алабовський. Члени ради на зборах розглядали питання щодо мети і завдань діяльності народних дитячих садків.

Орієнтування на теорію матеріальної освіти, що найбільше відповідала соціально-економічним потребам того часу, оскільки сприяла розвитку пізнавальних здібностей дітей для отримання знань про навколишній світ, простежується в листах Ю.Карпинської, яка так визначала мету передшкільної освіти: «Дитячі садки мають за мету дати школі добре підготовлених до сприйняття учіння дітей і полегшити цим важку працю шкільних учителів, а суспільство отримає гарних, морально і фізично здорових членів» (2).

Ю.Карпинська дбала про трудове виховання дітей та їх фізичний розвиток. Будучи прибічником матеріальної освіти, педагог вважала, що правильна організація ручної праці розвиватиме здатність до спостереження та аналізу, усвідомлення взаємозалежності причини й наслідків, сприятиме розвитку уявлення про форму й розмір, співвідношення предметів, а знайомство із засобами праці, принципами їх дії допоможе зрозуміти закони механіки. Вона зауважувала, що виховання людини, її інтелектуальний розвиток, освіту необхідно починати раніше, ніж у шкільному віці, і найсприятливішим для цього є шестирічний вік дитини. Таким чином, уже в кінці ХІХ-го століття піднімалося питання щодо організації передшкільної освіти дітей.

Про гостроту боротьби між педагогічними течіями того часу свідчить і той факт, що 21. 09. 1901 р. Управління Київського навчального округу відхилило дозвіл на заснування Ю.Карпинською в м. Києві Першої спілки народних дитячих садків, через що дитячі садки цієї спілки перестали отримувати підтримку (2), натомість ті дошкільні заклади, зміст роботи яких спрямовувався на релігійно-монархічне виховання через надання переваги заняттям з релігійної догматики, користувалися підтримкою міського голови, а відтак й Попечительської ради (3; 4).

Зважаючи на такі умови, а також на вимоги часу, вносилися зміни до змісту навчання в

дошкільних закладах й обсягу отримуваних у них загальноосвітніх знань. Так, наприкінці першого десятиліття ХХ століття у дошкільних закладах разом із Законом Божим, священною історією, початковими наставленнями у простій християнській вірі діти вивчали рідну мову, елементарний курс граматики, арифметику (4).

Натомість питання «чого навчати в дитячому садку?» залишалося відкритим. У пошуках відповіді на нього педагоги все частіше зверталися до досвіду зарубіжних колег. Так, у листах до редакції часопису «Життя і мистецтво» Ю.Карпинська розповідала про досвід роботи Фребелівських дитячих садків у Швейцарії, зауважуючи, що дорослі повинні турбуватись не про те, за якою системою навчати дітей, а брати за вихідний принцип слова: «любов, любов і любов» (2).

Слід зауважити, що вітчизняна педагогічна громадськість була добре обізнана з усіма течіями педагогічної думки, які існували в зарубіжжі. На початку ХХ століття в Росії видавалися дидактичні праці німецького педагога О.Вільмана, німецького педагога й психолога Е.Меймана, відомими були експериментальні дослідження А.Лая та ін. Наприкінці 1919 р. у Києві вийшла книга О.Музиченка «Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці» (Київ, 1919), де автор детально розглядав гербартианську педагогіку, протиставляв виховання, спрямоване на формування «рабської свідомості» й «вільне виховання», побудоване на основі концепції Ж.-Ж.Руссо.

Теоретичні положення західноєвропейських педагогів були співзвучні ідеям вітчизняних педагогів, натомість їх зіставлення засвідчує, що вони не були звичайним запозиченням, оскільки ціла низка положень не була перенесена на вітчизняний ґрунт, а, навпаки, отримала критичну оцінку.

На той час досить популярною серед вітчизняних педагогів була теорія змісту освіти В.Вахтерова, за якою координатором змісту виступали педагогічні цілі. Науковець акцентував увагу на поєднанні в змісті освіти загальнолюдських і національних культурних цінностей як основи нової педагогіки, що слугуватиме важливою передумовою досягнення суспільної рівності усіх людей. Погляди В.Вахтерова на зміст освіти поділяв і відомий педагог та освітній діяч Т.Лубенець, який значну увагу приділяв організації дошкільного виховання дітей трудящих. Він не мислив добре поставленої роботи у школі без дошкільного виховання, яке б створило підґрунтя для цілеспрямованого розумового розвитку дітей. Педагог писав: «Починати виховання дитини зі школи – це значить зводити будівлю на піску і без фундаменту» (5, 25).

Будучи на посаді інспектора народних училищ 1-го району Київської губернії, Т.Лубенець разом зі своєю дружиною Н.Лубенець створив єдине на той час у всій країні київське Товариство народних дитячих садків, що ставило своїм завданням поширення в народі ідеї суспільного виховання дітей дошкільного віку.

Пізніше Т.Лубенець почне активно пропагувати й використовувати досвід ланкастерських шкіл, заснованих в Україні декабристами, недільних шкіл, організованих у Києві при активній підтримці М.Пирогова, практику створення шкіл з майстернями для трудової підготовки народниками у 70-і роки ХІХ ст. Проте на той час ще не було визначено змісту роботи з дітьми за кожним напрямом розвитку особистості, що змушувало практичних працівників звертатися до різнопланових методичних рекомендацій, створених для організації роботи з дошкільниками або самостійно складати програмні документи, оскільки проблема обґрунтування змісту освіти висувалася життям.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу праця А.Симонович «Дитячий садок. Практичне керівництво для дитячих садівниць», оприлюднена в 1907 році. В ній авторка подала перелік занять із коротким коментарем щодо напряму роботи з дітьми за кожним видом діяльності. Це, на наш погляд, була свого роду програма роботи з дітьми дошкільного віку. І хоча А.Симонович обмежилася загальними вимогами щодо роботи з дітьми за кожним розділом «програми», не визначила змісту кожного розділу, все ж це була перша ластівка у спробі підготовки дітей до навчання у школі.

Програма розвитку особистості дитини в дитячому садку, запропонована А. Симонович, була яскравим прикладом *педагогічної еkleктики*. У своєму баченні дошкільної освіти вона

спромоглася об'єднати ідеї найрізноманітніших педагогічних течій, що свідчить про різнобічну й глибоку обізнаність авторки з тогочасними філософськими, психологічними, педагогічними працями.

Так, А.Симонович для розвитку таких особливостей дітей дошкільного віку, як використання широкого кола різних видів творчої діяльності, що ними дитина займається без устану впродовж 8 років свого життя (рухова діяльність, ліплення, малювання, фарбування, будівельна діяльність, робота з клеєм тощо), прагнення дітей з чотирьох років гратися разом, спостережливість, здатність до наслідування, дібрала найсучаснішу на той час методику навчання «за Ф.Фребелем», небезпідставно вважаючи, що саме на цих дитячих якостях Ф.Фребель заснував свої садки. І хоча дитячі садки Фребеля були створені не для широкого загалу народних мас, а для дітей дрібної буржуазії, А. Симонович сміливо переносить досвід їх напрацювань на вітчизняний ґрунт для створення народних дитячих закладів.

Слід зауважити, що назва «народний» на початку ХХ століття закріпилася за тими освітніми закладами, що призначалися для широких, бідних верств населення. Зазвичай, «народні» відрізнялися від класичних загальноосвітніх закладів надзвичайно мізерним обсягом знань, що засвідчувало привілеї панівного класу й у царині освіти. Натомість демократично налаштовані педагоги намагалися дати дітям народу знань більше, ніж це передбачалося офіційною педагогікою. Саме такий підхід до змісту навчання відбито й у програмі А. Симонович для розвитку дітей від 3 до 7 років.

Дитячий садок, за А.Симонович, передбачав дві вікові групи: молодшу – для дітей від 3 до 5 років і старшу – для дітей від 5 до 7 років. У роботі з дітьми передбачалося проведення занять за такими напрямками:

- *рухливі ігри* з наслідуванням; робота з будівельним матеріалом;
- *викладання з паличок* (навчання дітей лічби в межах 10, знайомство з величиною предмета; орієнтування на площині, у межах якої дитина викладає палички);
- *малювання* (розвиток окоміру дитини, зміцнення м'язів пальців рук для підготовки руки до письма); вирізання; виколювання візерунка з вишиванням (розвиває терпіння, уміння завершувати розпочату роботу);
- *плетіння* (для наочного ознайомлення з числом у межах 10, для вміння розрізняти колір);
- *складання чи згинання паперу* (з метою ознайомлення з геометричними фігурами: трикутник, чотирикутник, квадрат; з елементарними поняттями про фігури; розрізняють схожі й відмінні ознаки предметів; розвивають спритність і гнучкість пальців рук);
- *робота з горохом* для розвитку самодіяльності дитини;
- *робота з глиною* для розвитку спритності рук, гнучкості пальців, окоміру, спостережливості, навчатись умінню доводити розпочату справу до кінця, розвивати самостійність і творчі здібності;
- *робота в саду* передбачала навчити дітей сіяти й висаджувати в землю рослини, доглядати їх (поливати, полоти тощо), знайомитись із назвами цих рослин, збирати й зберігати насіння, розрізняти за зовнішнім виглядом і спостерігати за життям пташок, комах, метеликів, бджіл, жуків, хробаків, лялечок, спостерігати за життям тварин (кріт, заєць, вівця, собака);
- *розповіді* для ознайомлення з довкіллям. Головною вимогою щодо розповідей було встановлення зв'язку з дійсністю під час показу картин або прогулянок (до саду, поля, річки, ставка, роботи з ужитковими предметами); ознайомлення дітей з життям тварин, їх звичками (6).

Хоча у програмі А. Симонович і не було спеціальних занять із Закону Божого, натомість і не спостерігаємо повного відходу від промонархістської офіційної педагогіки, оскільки за програмою прилучення дітей до цивілізаційної культури тогочасного суспільства було вибірково, обмежено ідеологічними установками й класовими інтересами.

Так, підтримуючи думку Ф.Фребеля про недоцільність навчання дітей у дошкільному віці іноземної мови (оскільки садочки є народними), А.Симонович вважала, що в такому віці немає потреби навчати їх грамоти взагалі. Критичувала прагнення вихователів до навчання дітей букв, цифр, ознайомлення їх з історією рідного краю. Про використання книжок у роботі з дітьми А. Симонович відгукувалася так: «Дитячий садок не повинен мати жодного відношення

до цієї книжкової кабали, спадку середньовічної схоластики. Фребель не вводив у свої дитячі садки мертвої букви; там усе життєво; там предмети, форми, лінії, картини, кольори. При цьому існує тісний зв'язок між дитячим садком і нормальною елементарною школою» (6, 37).

З позиції сучасного етапу розвитку педагогічної науки такі погляди, звісно, є помилковими, натомість на той час, коли лише зароджувалися передумови для подальшого систематизованого теоретичного обґрунтування процесу підготовки дітей до навчання у школі, вони були типовими.

Відтак А. Симонович обмежилася загальними вимогами до роботи з дітьми за кожним розділом програми, не конкретизувала їх відповідно до віку дітей, не визначила змісту кожного розділу. Натомість її вимоги до вихователів щодо розумового й морального розвитку дітей свідчать про розуміння важливості підготовки їх до школи на етапі передшкільного розвитку. Встановлюючи зв'язок між дитячим садком і школою, педагог дбала про наступність у їх роботі, висувала вимоги щодо перегляду змісту й методів роботи з дітьми у початковій школі: «...якби сучасна школа змінила свій стрій, особливо в перших класах не мучила б учнів граматиною, а ввела б живе викладання шкільних предметів, то не було б для дитини різкого переходу від дитячого садка до елементарної школи» (6, 38). Проте вона вважала, що оскільки стара школа вже відживає своє, то й програми, й методи роботи з учнями будуть обов'язково переглянуті.

А.Симонович пропонувала влаштувати для дітей віком від 3-х до 10 – 12 років спеціальні навчальні заклади, що ґрунтувалися б на принципі всебічної праці, тримали зв'язок з громадським життям. Науковець звертала увагу на те, що є діти з різним темпераментом, характером, фізичним розвитком, які потребують індивідуального підходу з боку вихователя, уважнішого до себе ставлення. Так, вона рекомендувала розвивати рухи дитини, створивши відповідне спортивне обладнання: «влаштувати легкі снаряди для гімнастики (драбину, кільця, гойдалку, гірку)». Педагог пропонувала проводити з дітьми загартовуючі процедури за допомогою обтирання тіла або обливання прохолодною водою впродовж року. Такий підхід до фізичного розвитку дітей є актуальним і донині. Для розвитку у дітей зорового аналізатора рекомендувала, використовуючи прогулянки, екскурсії, привчати дитину дивитися вдалечінь і бачити предмети поблизу. Проте дотиковий, смаковий і нюховий аналізатори вона вважала не важливими для уваги педагога.

А.Симонович зауважувала, що при кожній хорошій школі для дітей віком 7 - 8 років повинен бути елементарний клас, у якому можна було б підготувати їх до навчання у школі. Сьогодні такі перехідні групи (чи класи) ми називаємо підготовчими чи групами (класами) для дітей передшкільного віку (5-6 рік життя дитини).

Слушні для сьогодення й окремі поради А.Симонович щодо організації навчання дітей в елементарних (передшкільних) класах: 2 – 3 години щоденних занять із значними перервами, під час яких діти повинні виконувати гімнастичні вправи на спортивному знарядді. Домашні завдання повинні бути відсутніми. Щодо методів навчання дітей письма, лічби, розповідання, малювання, то авторка пропонувала використовувати книжку Дістервега «Елементарне навчання» і відомі книжки К.Ушинського «Рідне слово» (3 частини) і «Дитячий світ» (2 частини) (7).

Навчання дітей письма й читання А.Симонович радила починати з 7 років. На її думку, саме на сьомому році життя дитина здатна розрізняти предмети за величиною, за характерними ознаками. Це свого роду підготовка дитини до читання, що дозволяє їй розпізнавати літери. Така здатність розрізняти «найменші предмети між собою розвивається лише остаточно в кінці сьомого року або на початку восьмого» (7, 242).

Педагог визначила види навчальної діяльності, що повинні передувати навчання читання: вивчення рідної мови; розвиток уявлень про навколишні предмети, явища; ознайомлення з видами праці дорослих; вивчення й розуміння прислів'їв, приказок, загадок; вивчення пісень та ігор рідною мовою; ознайомлення з частинами тіла людини; а також уміння й навички, що повинні бути сформовані до початку навчання грамоти: вміння складати фрази за зрозумілими малюнками чи предметами; рахувати до 20 чи 30 й мати уявлення про ці числа; мати уявлення про дрібні частини $\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$; знати, де використовуються різні інструменти, речі. Саме тому вона

рекомендувала під час навчання читання застосовувати прості тексти, які б відтворювали знайоме дітям середовище, життя. Крім того, у 7 років дитина відчуває потребу в читанні. Завдяки читанню й письму дитина може висловлювати свої думки, почуття, знайомитись із чужими думками. Але помилковою була її думка про те, що тексти не повинні бути пізнавального характеру. Проте, визначаючи обсяг уявлень дітей про довкілля, науковець не розкрила змісту роботи відповідно до кожного вікового періоду, зазначаючи лише, що в 5 років дитина може розрізнити схожі й відмінні ознаки у великих предметах, не бачачи їх у малих за розміром предметах, і зауважувала, що з віком увага дитини стає більш зосередженою й уважною (7).

До запропонованої програми підготовки дітей до навчання у школі А.Симонович ввела й соціологічний аспект педагогічної теорії змісту навчання, представлений на той час працями П.Блонського. Зокрема, за П.Блонським, основним предметом освіти повинне стати людське життя, навколишня дійсність, а відтак саму навчальну дисципліну педолог пропонував називати «Батьківщинознавство» або «Людинознавство». Тому на концепції передшкільної освіти А. Симонович позначилися й ідеї тогочасної педології, оскільки авторка запропонувала зробити «Батьківщинознавство» однією з провідних навчальних дисциплін у роботі з дітьми передшкільного віку (6 – 7 років), посилаючись на те, що вона сприяє «свідомому знайомству з батьківщиною й готує дитину до подальшого розуміння географії, космографії й астрономії» (6, 106), що вивчаються учнями відповідно до шкільних програм.

На нашу думку, введення занять такого спрямування підсилило програму передшкільної підготовки, оскільки чітко окреслилися зв'язки наступності й перспективності в роботі дитячого садка й школи.

Натомість науковець недооцінила можливості дітей щодо патріотичного виховання, яке сьогодні починається з виховання любові до матері, близьких, рідної домівки, а запропонований педагогом такий вид діяльності у роботі з дітьми 8 років, як складання плану місцевості, нині успішно виконується дітьми 6 років.

Починаючи з 1913 року, для отримання дозволу на відкриття дитячого садка засновник повинен був додавати до заяви план занять у дитячому садку.

Проте 1 січня 1907 року М.Петерсон було дозволено відкрити в м. Києві приватний навчальний заклад 3-го розряду для дітей обох статей, мета якого – «дати можливість дітям молодшого віку набути початкових шкільних пізнань, необхідних для вступу в перший клас середніх навчальних закладів» (8).

На початку ХХ-го ст. в Росії почали відкриватися приватні дошкільні установи. Це підтверджують документи, що зберігаються в державному історичному архіві України. Так, у справі № 87 є запис про те, що дозволено Гессановій відкрити в м. Умані приватне училище 3-го розряду з дитячим садком при ньому в будинку № 11 по Новодворянській вулиці 13.06.1907 р. А в 1912 р. училище було перенесене в новий будинок Костецької по вул. Дворовій. На жаль, до існуючих документів програми роботи училища не додаються (8).

Зазначені архівні документи свідчать про перші спроби педагогів початку ХХ-го століття надати дітям передшкільну освіту, полегшуючи тим самим їх перехід до навчання у школі. І хоча існуючі на той час програми для дитячих садків не визначали конкретного обсягу змісту роботи, все ж передбачали фізичний, розумовий розвиток, естетичне виховання дітей, розвиток сенсорних аналізаторів, опанування елементами ручної праці.

1. История дошкольной педагогики / Под ред. Л.Н.Литвина. – М., 1989.
2. Фонд 707, опис 150, 1899 р. – спр. 41.
3. Фонд 707, опис 317, 1903 р. – спр. 284.
4. Фонд 707, опис 317, 1910 р. – спр. 419.
5. Лубенец Т.Г. Педагогические беседы. – изд. 2-е, дополн. и перераб. – СПб., 1913.
6. Симонович А.С. Детский сад. Практическое руководство для детских садовниц. – М., 1907.
7. Практические заметки об индивидуальном и общественном воспитании малолетних детей / Сост. Аделаида и Яков Симонович. – СПб., 1874.
8. Фонд 707, опис 279, 1907 р. – спр. 87.